

З історії створення «Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» (1984–1999 рр.).

М. В. Хоружа

У роботі розглядаються передумови створення у с. Верхній Салтів історико-археологічного музею, головною темою якого стало висвітлювання історії дослідження археологічної пам'ятки, що дала назву салтово-маяцької культурі (друга половина VIII – перша половина X ст.). Створення музею у с. Верхній Салтів пов'язано з постаттю харківського археолога В.Г. Бородуліна, який і був його першим директором.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, Верхньо-Салтівський могильник, катакомба, алани, музей.

Створення «Історико-археологічного музею-заповідника Верхній Салтів» та перші роки існування цього закладу пов'язані з ім'ям харківського археолога В'ячеслава Георгієвича Бородуліна, який на той час займав посаду зав відділом археології Харківського історичного музею. Посаду провідного археолога музею В.Г. Бородулін обіймав з 1970 р. Основною сферою його інтересів тривалий час було дослідження курганів бронзового та скіфського часів на теренах Харківщини [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Саме його ім'я було пов'язано з тривалими дослідженнями Пісочинського курганного могильника скіфського часу [3, с. 5 - 6], які ознаменувалися низькою цікавих знахідок з дорогоцінних металів [28; 30], склали основу виставки «Таємничі скарби», яка тривалий час демонструвалася у приміщенні Харківському історичному музеї.

У 1984 році В.Г. Бородулін залучився до охоронних досліджень катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів, який був відомий ще з часів XII Археологічного з'їзду 1902 р. у Харкові, і який дав назву всесвітньо відомій археологічній культурі – салтово-маяцької або салтівської. Дослідженням катакомбних поховальних пам'яток

Верхнього Салтова В.Г. Бородулін займався до кінця свого перебування на посаді зав. відділом археології ХІМ (1992 р.) [27, с. 14].

Опанувати методику розкопок ґрунтових катакомб салтівського часу він почав під час охоронних розкопок Старосалтівського катакомбного могильника у 1982, 1983 рр., який розташовувався на території міжколгоспного виробничого центру «Сільгосптехніка» в с. Старий Салтів, що знаходиться в 5 км на південь від городища Верхній Салтів. Допомігав йому у цьому провідний харківський археолог-салтознавець В.К. Міхеев, який очолював експедицію що досліджувала Старосалтівський некрополь у 1983 році. Усього на могильнику було розкопано 21 катакомбне поховання та одна окрема могила коня [2].

У 1984 р. експедицією ХІМ під керівництвом В.Г. Бородуліна були розпочаті охоронні роботи на території головного (першого) катакомбного могильника поблизу с. Верхній Салтів (ВСМ-I). У роботі експедиції музею брала участь у якості наукового консультанта співробітник відділу слов'яно-руської археології АН УРСР О.В. Пархоменко (Ічеська) [23, с. 1]. На території, що була відведена під кооператив «Ізумруд», по північно-західних схилах Капіносового яру, експедицією музею з 1984 по 1989 рр. було досліджено 76 ранньосередньовічних катакомб та 4 поховання коня, що були зроблені в окремих ямах [23; 24; 25; 26]. На ділянках проміж дромосів катакомб експедицією музею було виявлено 17 поховань в звичайних ґрунтових ямах, у ямах з підбоям, що належали дітям та підліткам.

Експедиціями музею в 1989–1992 рр. під керівництвом В.Г. Бородуліна проводила дослідження третього катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III) [13; 14; 16; 17], котрий був відкритий ще на початку ХХ ст. В.О. Бабенком. Під керівництвом В.Г. Бородуліна на даному могильнику було розкопано 34 катакомби, 4 поховання у ґрунтових ямах, два поховання коня в окремих ямах.

У 1987 р. експедиція Харківського історичного музею на чолі з В.Г. Бородуліним дослідила 14 катакомбних поховань, котрі були випадково виявлені при земляних роботах з розширення стрільбища на полігоні Харківського військового училища військ тилового забезпечення. Полігон розташовується на північній околиці с. Рубіжне Вовчанського району, на відстані близько 4 км на північ від ВСАК [26, с. 1 - 18]. Вважається, що Рубіжанський могильник маркує північний кордон Верхньосалтівського комплексу.

У 1989 р. у 500 м на північ від околиці с. Верхній Салтів, на східному схилі Нетечінського яру завдяки провалу над поховальною камерою В.Г. Бородуліним було випадково відкрито катакомбне поховання, що стало початком дослідження Верхньо-Салтівського IV катакомбного могильника (ВСМ-IV). У 1989, 1990 рр. експедицією Харківського історичного музею тут було розкопано 17 катакомб [14, с. 24 - 37; 15], після чого роботи на могильнику призупинилися.

Попри активну роботу з дослідження могильників Верхнього Салтова, В.Г. Бородулін не намагався навіть вводити отримані матеріали у науковий обіг. В.Г. Бородулін дослідив значну кількість поховальних комплексів на всіх відомих ділянках могильника біля с. Верхній Салтів (127 катакомб, 26 ямних поховання, 7 поховань коней) та відкрив нову, раніш не відому, ділянку некрополя на східних схилах Нетечінського яру, Старосалтівський та Рубіжанський катакомбні могильники. Головним недоліком у роботі В.Г. Бородуліна було те, що він полюбляв шукати, знаходити та досліджувати поховальні комплекси, проте зовсім не цікавився їх інтерпретацією та введенням до наукового обігу. Його не чисельні публікації матеріалів розкопок могильника мають виключно тезисний характер [12; 22], проте результати археологічних досліджень широко висвітлювалися у місцевих засобах масової інформації [19; 20]. Втім, найголовнішим досягненням В.Г. Бородуліна є те, що розширився список пам'яток, які входять до Верхньо-Салтівського комплексу (Старосалтівський, Рубіжанський могильники, ВСМ-IV). Його дослідження надали багато цікавих артефактів, що стали експонатами Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

Роботи на катакомбному могильнику на чолі з В.Г. Бородуліним дозволили створити в 1984 р. у с. Верхній Салтів невеличкий музей на громадських засадах, котрий був немов «філія» ХІМ. Під музей у цей час рішенням Рубіжанської селищної ради була відведена одна кімната у будівлі клубу с. Верхній Салтів. В цій кімнаті репрезентувалися для відвідувачів результати щорічних археологічних досліджень експедиції, водночас вона була і камеральною лабораторією, і фондосховищем, і приміщенням де зберігалось майно експедиції.

Наслідком робіт експедицій ХІМ на пам'ятках Верхньо-Салтівського комплексу та завдяки зусиллям В.Г. Бородуліна рішенням Харківського облвиконкому № 33 від 23 січня 1984 р. на всій площі Верхньо-Салтівського археологічного комплексу (ВСАК), а також

на території навколо нього на відстані 50 м від його меж була встановлена охоронна зона. Наслідком обговорення проблеми збереження археологічних пам'яток біля с. Верхній Салтів у харківській пресі [21] стало рішення облвиконкому № 259 від 15 червня 1987 р., за яким уся територія комплексу була оголошена заповідною зоною, у межах якої були заборонені будь-які будівельні, земляні та інші роботи без узгодження з органами охорони пам'яток [1, с. 76].

У 1989 році В.Г. Бородулін подав до Харківської облради пропозицію створити на базі Верхньо-Салтівського комплексу археологічний музей-заповідник та ініціював внесенням пам'ятки до списку видатних пам'яток історії та культури ЮНЕСКО.

У 1991 року В.Г. Бородулін виходить з пропозицією до адміністрації Вовчанського району створити у с. Верхній Салтів археологічний музей районного підпорядкування, аргументуючи це тим, що всі приміщення клубу у с. Верхній Салтів за домовленістю з Рубіжанською селищною радою віддані для потреб археологічної експедиції ХІМ. На то й час у трьох кімнатах клубу розмістилася археологічна експозиція, у великому кінозалі була представлена виставка з української етнографії та історії с. Верхній Салтів. В.Г. Бородулін майже самотужки створив у трьох невеликих за площею кімнатах повноцінну археологічну експозицію, де були представлені матеріали починаючи з кам'яного віку і закінчуючи ранньосередньовічною добою – скорочену версію розвитку людської спільноти на теренах сучасної Харківської області. За насиченістю археологічними експонатами ця виставка перевершувала тогочасну експозицію з археології Харківського історичного музею, яка тоді розміщувалась усього у шести вітринах. В.Г. Бородулін залучив для створення виставки значну кількість музейних предметів з фондів ХІМ, які дозволяли якісно репрезентувати культуру стародавнього населення енеоліту, бронзової доби, скіфського часу. На виставці були представлені чисельні новороби, які представляли керамічний посуд різних епох (неоліт, бронзова доба, скіфський час). В двох з трьох кімнат виставки були представлені речі, що були знайдені експедиціями музею при дослідженнях катакомбних поховань Верхнього Салтова як у поточному польовому сезоні, так і в попередні роки. Частина експозиційного обладнання для створення виставки була привезена з ХІМ До художнього оформлення виставки був залучений головний художник музею Ю.О. Тітінюк.

Своїми враженнями про цей етап існування музею ділиться один з дослідників салтівської культури на Харківщині В.В. Колода. Він

відзначає, що В.Г. Бородулін майже одноосібно, своїми силами, без підтримки наукових співробітників (їх просто не було), та обласного музею і органів влади в приміщенні сільського клубу створює багатокімнатний археологічний музей, експонатам якого могли б заздрити провідні музеї країни. Це був справді перший музей салтово-маяцької культури в Україні [29, с. 26]. На той час В.Г. Бородулін спромігся налагодити позитивне ставлення місцевого населення до музею і до археології, а завдяки його розкопкам музей поповнювався новими знахідками [29, с. 26]. Місцеві жителі допомагали у поповненні етнографічної колекції та колекції, що розповідала про події війни 1941–1945 рр.

Проте отримання статусу районного музею призвело до того, що зроблена В.Г. Бородуліним археологічна виставка майже припинила своє існування, бо експозиційне обладнання та музейні предмети, що не належали Харківському історичному музею були повернуті до Харкова. Залишилася тільки етнографічна колекція та речі пов'язані з військовими подіями 1941 – 1943 рр.

В очікуванні наказу про створення у Верхньому Салтову археологічного музею районного підпорядкування В.Г. Бородулін в грудні 1992 р., звільняється з посади зав відділом археології Харківського історичного музею та становить завклубом у с. Верхній Салтів. Він плекає надію, що мін зможе переконати адміністрацію Вовчанського району створити музей, який він збирався очолити, посилаючись на свій багаторічний опит як польовою так і музейної роботи. В.Г. Бородулін переїжджає з Харкова до Верхнього Салтова, оселяється тут на постійній основі. Виконуючи обов'язки завклубом, В.Г. Бородулін не припиняє збір етнографічних експонатів для майбутнього музею. Користуючись невизначеністю у пам'яткоохоронній діяльності молодой незалежної України він проводить несанкціоновані археологічні розкопки на ВСМ-III. Матеріали цих розкопок становлять основу колекції майбутнього археологічного музею. Самостійно створює експозицію з матеріалів, що були у його розпорядженні. Усі зусилля В.Г. Бородуліна у ці роки були спрямованні на отримання згоди Управління культури Харківського облвиконкому на створення у Верхньому Салтові археологічного музею. Ним розробляється устав та штатний розклад майбутнього культурного закладу у с. Верхній Салтів.

Зусилля Б.Г. Бородуліна увінчалися успіхом у 1997 році. 20.10. 1997 р. розпорядженням Вовчанської райдержадміністрації за

№ 648 було прийнято рішення про заснування на базі Верхньо-Салтівського комплексу Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» з фінансуванням з бюджету Вовчанського району Харківської області. Першим директором якого й став В.Г. Бородулін [26, с. 14]. Це рішення вдалося прийняти завдяки підтримки заступника Голови Харківської облдержадміністрації В.Ф. Мещерякова, котрий був студентським товаришем В.Г. Бородуліна. За наказом Міністерства культури і мистецтв України від 15.06 1999 р. за № 393 (на підставі Постанови Кабінету Міністрів від 12 серпня 1992 р. № 466) Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» було внесено до Державного реєстру національного культурного надбання за № 38.

На жаль скрутне фінансове становище в державі не дозволило створеному музею плідно працювати, бо його персонал за штатним розкладом становив усього три одиниці: директор – 1, завгосп – 1, прибиральниця – 0,5, сторож – 0,5. Відповідно в особі В.Г. Бородуліна музей мав і головного адміністратора, і головного зберігача фондів, і єдиного наукового співробітника, і екскурсоведа. Цих сил було явно не достатньо для належної охорони території Верхньо-Салтівського комплексу та проведення повноцінних археологічних робіт на пам'ятках комплексу.

Посаду директора Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» В.Г. Бородулін займав до 1999 року, коли він був змушений залишити музей та переїхати жити з Верхнього Салтова до Верхньої Писарівки Вовчанського району. На посаді директора музею-заповідника В.Г. Бородуліна змінила Н.М. Бражнік, яка до цього працювала у музеї на посаді завгоспа. Таким чином, археолога-практика з великим досвідом польової та музейної роботи на посаді директора Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» змінює людина без фахової освіти. Зміна керівництва не пішла на користь музею в с. Верхній Салтів. Як пише В.В. Колода, що музей у с. Верхній Салтів після цього став жалюгідною тінню минулої розкоші, яка свого часу вразила його, коли він був ще відносно молодим дослідником [28, с. 26].

Таким чином, в останні роки існування СРСР у с. Верхній Салтів з ініціативи професійних археологів, музейних працівників виник та зробив перші кроки археологічний музей, який у подальшому повинен був перетворитися у музей однієї археологічної пам'ят-

ки – Верхньо-Салтівського археологічного комплексу, що дав назву яскравій археологічній культурі останньої чверті I тис. н.е. Цей музей у подальшому узяв би на себе не тільки завдання плідного вивчення пам'яток комплексу, а і став би осередком пам'яткоохоронної діяльності та одним з провідних музейних центрів Харківщини. Проте скрутне становище, у якому опинилася молода незалежна Українська держава, призвело до того, що професійні археологи та музейні працівники відійшли від справ у створеному державою «Історико-археологічному музеї-заповіднику Верхній Салтів», а їх місце зайняли аматори, Наслідком цього стало падіння рівня експозиційної та пам'яткоохоронної діяльності цієї музейної установи.

1. Аксенов В.С. К проблеме создания районных краеведческих музеев (на примере Верхне-Салтовского историко-археологического музея-заповедника) / В.С. Аксенов // З досвіду роботи музеїв Донецької, Харківської, Луганської областей: матеріали обласного науково-практичного семінару музейних працівників Донецької області. – Донецьк: Донецький обласний краєзнавчий музей, 2003. - С. 69-74.
2. Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник / В.С. Аксенов // Vita antiqua. - 1999. - № 2. - С. 137 - 149.
3. Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени / Бабенко Л.И. – Харьков, 2005. – 284 с.
4. Бородулин В.Г. Раскопки Краснопавловского отряда / В.Г. Бородулин // АО 1972 года. – М.: Наука, 1973. – С. 262.
5. Бородулин В.Г. Исследования в зоне затопления Краснопавловского водохранилища / В.Г. Бородулин // АО 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С. 250-251.
6. Бородулин В.Г. Исследования в зоне сооружения Краснопавловского водохранилища / В.Г. Бородулин // АО 1974 года. – М.: Наука, 1975. – С. 261-262.
7. Бородулин В.Г. Работы Харьковского исторического музея / В.Г. Бородулин // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 308.
8. Бородулин В.Г. Исследования на территории Харьковской области / В.Г. Бородулин // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 271-272.

9. *Бородулин В.Г.* Исследования Харьковского исторического музея / В.Г. Бородулин // АО 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 301-302.
10. *Бородулин В.Г.* Исследования кургановскифского времени в Харьковской области / В.Г. Бородулин // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 306.
11. *Бородулин В.Г.* Раскопки Песочинского курганного могильника / В.Г. Бородулин // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 254.
12. *Бородулин В.Г.* Раскопки Верхнесалтовского катакомбного могильника / В.Г. Бородулин // АО 1986 года. – М.: Наука, 1988. - С. 256.
13. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника и кургана, расположенного на территории колхоза имени Пархоменко Лозовского р-на в 1988 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 23051–23052.
14. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника расположенного на территории колхоза «Украина» в 1989 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 23625–23626.
15. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1990 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 24040.
16. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1991 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 24577.
17. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1992 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 25211.
18. *Бородулін В.Г.* Дотик до минулого / Бородулін В.Г. // Соціалістична Харківщина. – 1982. – 10 грудня. – С. 4.
19. *Бородулін В.Г.* Що приховують катакомби / Бородулін В.Г. // Вечірній Харків. – 1982. – 2 грудня. – С. 4.
20. *Бородулін В.Г.* Катакомби розкривають таємниці / Бородулін В.Г. // Вечірній Харків. – 1983. – 14 грудня. - С. 4.
21. *Бородулін В.Г.* Заповідник чи дачі? / Бородулін В.Г. // Вечірній Харків. – 1986. – 25 червня. – С. 4.
22. *Бородулин В.Г., Пархоменко О.В.* Верхнесалтовский катакомбный могильник / В.Г. Бородулин, О.В. Пархоменко // АО 1984 года. – М.: Наука, 1986. - С. 218.
23. *Бородулин В.Г., Пархоменко О.В.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1984 г. / Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 21362 – 31263.

24. *Бородулин В.Г. Пархоменко О.В.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1985 г. / Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 21790 – 21791.
25. *Бородулин В.Г. Пархоменко О.В.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 г. / Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 22037 – 22038.
26. *Бородулин В.Г., Пархоменко О.В.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1987 г. / Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. // НА ІА НАНУ - Ф.э. № 22658 – 22659.
27. *Відділ археології Харківського історичного музею (1991 – 2010):* Бібліографічний покажчик / Укладачі В.С. Аксьонов, Л.І. Бабенко. – Харків, 2011. – 48 с.
28. *Иванов А.* Сокровища скифов / Иванов А. // Известия. – 1979. – 10 января. – С. 4.
29. *Колода В.В.* Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований) / В.В. Колода // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. – Харків, 2011. – С. 21 – 31
30. *Томский С.* Где жили скифы / Томский С. // Комсомольская правда. – 1979. – 17 ноября. – С. 4.

Excerpts on the history of foundation of the “Historical archaeological museum-preserve “Verkhniy Saltiv” (1984 – 1999). The paper presents background to the foundation of the historical archaeological museum in the village Verkhniy Saltiv, which central theme is historic coverage of the research of archaeological monument, that gave name to the saltovo-mayats’ka culture (latter half of the VIII – first half of the X century). The foundation of the museum in the village Verkhniy Saltiv is strongly associated with the person of Kharkiv archaeologist V.G. Borodulin, who was its first director.

Key words: saltovo-mayats’ka culture, Verkhn’o-Saltivs’kyi mohyl’nyk (Verkhn’o-Saltivs’kyi burial ground), catacomb, alans, museum.

Хоружая М.В. Из истории создания «Историко-археологического музея-заповедника «Верхний Салтов» 1984–1999 гг.).

В работе рассматриваются предпосылки создания в с. Верхний Салтов историко-археологического музея, главной темой которого стала освещение истории исследования археологического памятника, давшего название салтово-маяцкой археологической культуре (вторая пол. VIII– первая пол. X вв.). Создание музея в с. Верхний Салтов связано с личностью харьковского археолога В.Г. Бородулина, который и был его первым директором.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, катакомба, Верхне Салтовский могильник, аланы.